

SHAXSNING FE'L-ATVORIGA ISHORA QILADIGAN LAQABLAR

Qodirova Xurshida Marselovna, Urganch davlat universiteti
“O‘zbek tilshunosligi” kafedrasida dotsent v.b., (PhD)

NICKNAMES THAT REFER TO THE PERSON'S CHARACTER

<https://orcid.org/0000-0002-1783-7435>

Kadirova Khurshida Marselovna, associate professor of Uzbek
Linguistics Department of Urganch State University, (PhD)

e-mail:
xurshidamarselovna@gmail.
com

ПРОВАНІЯ, ОТНОСЯЩИЕСЯ К ХАРАКТЕРУ ЧЕЛОВЕКА

Кадирова Хуршида Марселовна, доцент кафедры
узбекского языкознания Ургенчского государственного
университета, (PhD)

Annotatsiya: Ushbu maqolada shaxsning fe'l-atvoriga ishora qiladigan laqablar nazariy jihatdan izohlangan va tahlilga tortilgan.

Kalit so'zlar: laqab, asliy laqab, nisbiy laqab, shaxsning fe'l-atvoriga ishora qiladigan laqablar, salbiy ma'no ifodalovchi laqablar, ijobiy ma'no ifodalovchi laqablar.

Abstract: In this article, nicknames that refer to a person's character are theoretically explained and analyzed.

Key words: nickname, original nickname, relative nickname, nicknames referring to a person's character, nicknames expressing a negative meaning, nicknames expressing a positive meaning.

Аннотация: В данной статье теоретически объяснены и проанализированы прозвища, относящиеся к характеру человека.

Ключевые слова: прозвище, оригинальное прозвище, относительное прозвище, прозвища, относящиеся к характеру человека, прозвища, выражающие отрицательный смысл, прозвища, выражающие положительный смысл.

KIRISH. Tilshunoslar butun dunyoda tilni tadqiq etishning eng maqbul yo'llarini hamisha izlab kelgan. Bu jarayonlarda jiddiy muvaffaqiyatlarga ham erishilgan. Hozircha ana shunday muvaffiqiyatlardan biri, shubhasiz, tilshunoslikda antropotsentrik paradigmaning yuzaga kelganligi va uning turli ko'rinish hamda yo'nalishlarda jadal rivojlanib borayotganligidir [8.16].

Onomastikaga oid tadqiqotlarning yuzaga kelishi 1960-yillardan boshlangan bo'lib, bunda

antroponimlarning alohida o'rni bor. Antroponimik ko'lamning tarkibiy qismi sifatida laqablarni o'rganish va ularni tahlil qilish har bir xalqning madaniyatini va uning jonli tildagi ahvolini ko'rsatib berishga xizmat qiladi. Bugungi kunda laqablarning bitta kishiga, bir necha kishiga, butun bir jamoaga tegishli turlari borligi aniqlandi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA. Ayrim tadqiqotchilar laqablarni semantik turlarga ajratishdan oldin asliy

va nisbiy laqablarga to'xtalishadi [3.57-58;10.33-34]. Asliy laqablar shaxsning asliyati bilan bog'liq bo'lib, laqablanuvchining tashqi ko'rinishi, xarakteri, kasalligi va shu kabi jihatlar asosida paydo bo'ladi. Nisbiy laqablar esa shaxsning ijtimoiy kelib chiqishi, millati, kasb-kori asosida shakllangan laqablar deb qaraladi. Biz o'z tadqiqotimizda laqablarni asliy va nisbiy kabi turlarga ajratmadik. Chunki bir necha antroponim tarkibida keladigan laqablarda ushbu qarash noto'g'ri hisoblanadi.

Laqablarning mukammal tasnifi va semantik guruhini yaratish murakkabdir. Chunki har bir mutaxassis o'zida mavjud materiallardan kelib chiqqan holda laqablarni guruhlaydi va tasniflaydi. Bunga E.Begmatov [3.59-75] va M.Rashidova [10.41-45] larning tasnifini misol qilish mumkin.

Laqab egasining salbiy xarakter va harakatini, yurish-turishidagi salbiy tomonni, xotin-qizlarga bo'lgan salbiy munosabatini va kishilarning shu kabi salbiy mashg'ulotini ko'rsatuvchi laqablar kishining xarakteri va harakatidagi tipik xususiyatlarga ishora qiladigan laqablardir. Laqablarning bu turida ijobiy xarakter juda kam ifodalanadi, ijobiy ma'noda qo'llangan laqablarning ham aksariyati teskari ma'noni ifodalashga xizmat qiladi. Ushbu maqolada shaxsning fe'l-atvoriga asoslangan laqablarni shakllanishi va leksik ma'nosi nuqtayi nazaridan tahlilga tortdik.

MUHOKAMA. Laqablarning ushbu turini quyidagi kichik guruhlariga ajratamiz:

1. Laqab egasining salbiy xarakter va harakatiga ishora qiladi:

Qoqir – gerdaygan, mag'rur [2.62]. Maqtanchoq, hech kimni nazariga ilmaydi, boshqalarni burni bilan ko'rsatadigan shaxslar ismiga tirkaladigan laqab: Sherip qoqir (Sherip qo'qir, Yangiariq t.).

Qo'qir so'zining yana bir fonetik varianti "qo'qqi" so'zidir. Qoqqi – o'zini juda katta tutgani, hech kimni nazar-pisand qilmay, kekkayib yurgani uchun shu laqabni olgan: Atavaj qoqqi (Otaboy qo'qqi, Qo'shko'pir t.).

Qomaj – manman, gerdaygan, maqtanchoq [5.130]; laqab egalarining aytishicha, ularning otabobolari qo'nimgohlari (qishlog'i)ning eng faol va hammaga gap-so'zi o'tadigan shaxslardan bo'lishgan: Xäsän qomaj, Sapar qomaj, Öktäm qomaj (Hasan qo'may, Safarboy qo'may, O'ktam qo'may. Hazorasp t., Pitnak sh.).

Gübirdi – maqtanchoq, yolg'onchi odam bo'lgani uchun shu laqabni olgan: Xusin gübirdi (Husin guburdi, Qo'shko'pir t.). Gupur – "jo'sh ur". Bu fe'l asli "do'ng", "ko'tarilgan holat" ma'nosini anglatadigan "köp" otidan – (ü)r qo'shimchasi bilan yasalgan. Keyinchalik ö harfi u ga, g esa k ga almashgan: köp + ür = köpür – göpür – güpür – gupur. Turkiy tillarga xos bo'lgan undoshlar o'zgarishida b-p, unlilar o'zgarishida u-i larning mavjudligiga[1.36] asoslanib, bugungi kunda Xorazm shevalarida maqtanib so'zlashni xush ko'ruvchilarga nisbatan faol qo'llanuvchi "gubirdi" so'zi "gupurdi" so'zining o'zgargan shakli deyish mumkin. "Gübirdi" so'zi haqida Go'ro'g'li turkum dostonlarida ham ma'lumot berilgan bo'lib, o'zbeklar dastlab gubernator so'zini to'g'ri talaffuz qila olmay gubir tarzda aytilgani haqidagi qarashlar ham bor.

Žöñqī – "kekkayma", "o'zini baland tutadigan" ma'nosini anglatadi. Ayrim shaxslar juda maqtanchoq bo'lgani uchun shu laqabni olgan: Jänñi žöñqī (Yangiboy jo'nqi, Qo'shko'pir t.).

2. Yurish-turishi, xarakteridagi salbiy tomonga ishora qiladi.

Bänñi – hovlisi ko'zdan ancha chekkada bo'lgani sabab chekuvchi kishilar uning uyiga ko'p yig'ilganidan: Tolī bänñi (To'li bangi, Urganch sh.); ko'p choy ichgan: Atavaj bänñi (Otavoy bangi, Hazorasp t.); choyni ko'p damlab qo'yib ichgan: Ešžan bänñi (Eshjon bangi, Qo'shko'pir t.); chilim chekib yuradigan: Mätürsül bänñi (Matrasul bangi, Urganch sh.) shaxslarga laqab sifatida qo'llaniladi. Bundan tashqari, ishchi bo'lgan, qazuvda ishlab kelib choyga chiqqanda unga choy yetmagan, keyin yangidan choy quyib, urishib hech kimga bermagan, shundan mazax qilib unga shu laqab berilgan: Jaqüp bänñi (Yoqub bangi, Bog'ot t.).

Käpäläk – odatda, qo'nimsiz, goh uni, goh buni yaxshi ko'raveradigan, bir qancha erkak bilan intim munosabatda bo'laveradigan[7.108.] shaxslarga nisbatan qo'llaniladi: Mīqqi käpäläk (Muqaddas kapalak, Urganch t.)

Apaki – ayollarga o'xshatish. Turkiy tillarni o'zaro qiyoslash asnosida tadqiqot olib borgan K.Musayev turkiy tillarining ko'pchiligida qatin so'zi turli fonetik variantlarda uchrashi, bulardan mustasno shaklda qrim-tatar tilida apaqay tarzida [9.265.] ishlatilishi haqida ma'lumot bergan. Bu shevalarimizda qo'llanadigan opaki so'zi qrim-tatar tilida mavjud apaqay so'zi bilan bog'liq degan

qarashga asos bo'ladi. Laqab egasining uyida ayolining gapi o'tadi. Sinfdoshlarining aytishicha, u maktabni tugatganiga 10 yildan oshgan bo'lsa ham, biron marta sinfdoshlari bilan ziyofatlarda o'tirmagan ekan, unga "u yerda qizlar ham bo'ladi" deb ayoli ruxsat bermas ekan. Shuning uchun uni o'rtoqlari erkak kishining nomiga isnod keltirganligi uchun shu nom bilan atashadi: Atti apaki (Otavoy opaki, Hazorasap t.).

3. Jinsiy xususiyatlariga qarab berilgan laqablar.

Kötänäk – bu laqab egasi yoqtirib qolgan ayollarining turmushini buzgan va unga o'zi uylangan, 5 marta oila qurgan, ayollarga suyagi yo'q. Ularning yonida o'zini yo'qotib qo'yganidan o'rtoqlari "Arkaka o'xsha, o'zingni xotinladin tutmin" deb doim tergashgan va shu laqabni berishgan: Ümmi kötänäk (Umrbek ko'tanak, Bog'ot t.).

Sujiq – bu laqab ko'chma ma'noda "fahsh yo'liga kirgan", "buzuq" [11.3-jild.600] shaxslarga nisbatan qo'llanadi. Ularda ota-bobolarining ham, farzandlarining ham ayollarga suyagi yo'q. Odamlar ulardagi bu holatni "qoni orqali o'tadi" deyishadi: Häsän sujıq (Hasan suyuq, Xiva t.).

Xatinäk – xotinday, ayollarga xos sifatlarga ega, ularga xos harakat qiluvchi erkak [7.241.]; xotinchalish, xotin-qizlarni juda yaxshi ko'rganidan hamisha ularning yonida yuradi, ayolining ham gapidan chiqmaydi. Bu munosabatlarini ochiq aytadi, erkaklar shu sabab uni "xotinak" deb atashadi. O'zi ham ushbu laqabini biladi va erkaklar davrasi zerikarli bo'lgani uchun ayollar davrasida bo'lishini aytadi: Şelli xatinäk (Sherali xotanak, Xonqa t.).

Xumsa – so'kish (iflos, yaramas); xunasa; ham erkak, ham ayollik jinsiy belgilari bo'lgan odam [11.4-jild.424]. Ushbu so'zning so'kish ma'nosidan ham keng foydalanilib, uni badiiy asarlarda ham uchramiz: "... xotun-qizlarning sochlari uzun, aqlari qisqa, bu haqiqat. Ammo o'zlari Xudoyi taoloning shirin qilib yaratgan maxluqlaridandirki, bu gap ham to'g'ri. Binobarin, ularning o'ynab-kulishlariga rozi bo'lmagan odam xumsadir"[4.2]. Laqablanuvchining bepusht ekanligi sabab uni orqavartdan (ko'nglini og'ritmaslik uchun) shunday chaqirishadi: Amin xumsa (Amin xumsa, Urganch t.) Bepushtlikka ishora sifatida ba'zan qiz so'zidan ham foydalanishadi va erkaklik belgilari

mavjud bo'lmaganlikni ifodalaydi: Qadir qiz (Qodir qiz, Urganch t.)

4. Shaxslarning salbiy mashg'uloti asosida shakllangan laqablar.

Aqtujaq – ushbu birikmadagi "oq" so'zi "bo'ysunmas", "itoatsiz", "so'zga kirmaydigan", "itoat qilishni bilmaydigan" [11.3-jild.176.] kabi ma'nolarni ifodalagan. Oyoq so'zi hayvonga qiyoslanib, tuyoq deb olingan. Ushbu laqab o'z o'rnida laqablanuvchiga nisbatan xalqning munosabatini ko'rsatib, bu urug' vakillarining deyarli barchasi o'g'ri, aldoqchi, firibgar ekanligiga, hatto o'z kasbiga ega bo'lganlarining ham nopok ishlarga aralashib yurishlariga ishora qiladi: Oloy aqtujaq (Oloy oq tuyoq, Xonqa t.). Ushbu birikmaning oq oyoq varianti ham bor.

Āčamanči – firibgar. Bunday laqabli kishi qaysidir ma'lumotni aniqlash, kimningdir soxta ishlarini ochish uchun odamlardan pul oladi va hech ish qilmaydi. Egri yo'llarni shu darajada yaxshi biladiki, uni jazolash uchun asos qoldirmaydi: Bätir āčaman (Botir ochamonchi, Bog'ot t.).

Jaryaq – yozuvchilik (ko'chma ma'nosi "ig'vogar, oraga nifoq soluvchi") [11.2-jild.29.] bilan shug'ullanadi, qalami o'tkir. "Hammasini yorib tashlayman" jumlasini ko'p ishlatgani sabab shu laqabni olgan. O'zi janjalkash, faqat o'z manfaati uchungina harakat qiladigan baxil inson. Qo'shnilari va hatto, yaqinlari qimmatbaho narsa, uy olsa, yaxshilab o'rganib chiqadi va gumonlansa, poraxo'rlik, o'zgalarning mulkiga ko'z olaytirishda ayblab ustidan "yumaloq xat" yozadi: Sapa jaryaq (Sapayoz yorg'oq, Qo'shko'pir t.).

5. Ijoby ma'no asosida shakllangan va uslubiy bo'yoqqa ega bo'lmagan laqablar.

Bajlä – bayramlarda hamisha qishloqdagi og'ir sharoitda yashovchi shaxslarga oziq-ovqat va boshqa mahsulotlarini tayyorlab tarqatgani uchun shu laqabni berishgan: Mäda:min bajlä, Bekžan bajlä (Madamin boylar, Bekchon boylar, Qo'shko'pir t.).

Lötti – quyqa [6.123.]; yog' singari suyuqliklar tagida qolgan quyqum [5.135] ma'nolarini ifodalab, quyqum (salomlashish jarayonida tanigan-tanimagan yaqinlarigacha hammaning ahvolini) so'rashadigan odamlarga nisbatan beriladi. Bu butun bir urug'ga berilgan, avloddan avlodga o'tib yuruvchi laqabdir: Rāžāb lötti, Polat lötti, Narmät lötti (Rajabboylar lo'tti, Po'lat lo'tti, Normamat lo'tti, Urganch sh.).

XULOSA. Laqablarning ushbu turini ajratganda salbiy va ijoby mashg'ulot turini ham

kiritib o‘tdik. Ammo jamiyatda mavjud laqablarning asosiy qismi salbiy ma’no ifodalaydi, ayrimlarigina ijobiy ma’noga ega. Ayrim ijobiy jihat asosida shakllangan laqablarning ham ko‘chma ma’noga asoslangan salbiy jihati mavjud bo‘ladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Dadaboyev X.A., Xolmanova Z.T. Turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy grammatikasi. – Toshkent: Tafakkur bo‘stoni, 2015.
2. Абдуллаев Ф.А. Ўзбек тилининг Хоразм шевалари. – Тошкент: ЎзФА, 1964.
3. Бегматов Э.А. Ўзбек тили антропонимикаси. – Тошкент: Фан, 2013.
4. Жулкунбой. Хой, ер юткур. // “Муштум”, 1924 йил, 8 март, 24-сон.
5. Ишаев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1977.
6. Мадраҳимов О. Ўзбек тили ўғуз лаҳжасининг Хива шеvasи. – Урганч: Хоразм, 1999.
7. Маҳмудов Н., Худойберганова Д. Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Маънавият, 2013.
8. Маҳмудов Н. Тилнинг мукамал тадқиқи йўлларини излаб... // Ўзбек тили ва адабиёти. № 5. – Тошкент, 2012. – Б. 16.
9. Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. – Москва: Наука, 1975.
10. Рашидова М. Ўзбек тилидаги лақабларнинг лексик-семантик ва услубий хусусиятлари. – Тошкент: Иқтисод-Молия, 2008.
11. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2, 3, 4-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2020.

